

Crisis van het liberalisme

Het liberalisme heeft de mensheid lange tijd goed gediend, maar de populistische opstand van nu (Brexit, Trump, Wilders, LePen, ...) laat zien dat het in crisis verkeert. Het gaat uit van het autonome individu, met eigenbelang als de kern van diens natuur. Waarden en deugden worden overgelaten aan individuen, buiten bereik van de overheid. Maar mensen hebben in hun natuur meer dan alleen eigenbelang. Ze willen niet alleen consumeren, maar willen ook een zinvol leven, met bijdragen aan de samenleving. Zij zijn vooral gericht op relaties, en zijn daar ook afhankelijk van. Zij willen een gevoel van saamhorigheid en gezamenlijkheid, en veiligheid, en hebben diep gekoesterde opvattingen over goed en kwaad, fatsoen, rechtvaardigheid, en solidariteit. Ze zien dat alles afgedankt worden, afbrokkelen en verrotten, in de huidige staat van economie en kapitalisme. Ze pikken het niet langer en ze gooien nu hun kont tegen de krib.

Het heilige geloof

Het heilige geloof van het liberalisme is dat mensen gelijke kansen moeten krijgen, en die nu ook hebben, om zich op te stoten in een meritocratie: positie op basis van prestatie. Maar daar openbaart zich een illusie. De aristocratie is afgeschaft omdat zij berustte op het toeval van plaats en stand van geboorte. Maar economisch succes blijkt nog steeds in belangrijke mate afhankelijk daarvan: opleiding, inkomen en sociale contacten van ouders, woonomgeving en opvoeding. De aristocratie had een ethiek van dienstbaarheid. Die is in de meritocratie niet terug te vinden. De top van de meritocratie wordt bereikt met mooie eigenschappen van dadendrang, en de wil zich te manifesteren, maar ook gewetenloosheid, narcisme, honger naar macht en status, in een ethisch vacuum. Onder de ambtenarij heerste een ethiek van dienstbaarheid aan de publieke zaak, maar ook die brokkelt af in een regime van prestatie en concurrentie als in de markt.

We verkeren in een warboel. Een nadere analyse lijkt nodig. Wat is liberalisme, in zijn huidige vorm, waar is het op gericht, en wat is daar mis mee? Hoe kan het anders? Moet politiek niet gericht zijn op bevordering van de bloei van het leven van mensen? Hoe dan? Tast dat de vrijheid aan, of juist niet?

Welk liberalisme?

Wat is liberalisme? Er zijn verschillende vormen. Losjes geformuleerd betekent het vrijheid van keuzen voor het individu. Maar welke soort vrijheid? Keuzen van wat? Wat betekent het voor het individu? De kardinale, huidige vorm van liberalisme bestaat, denk ik, uit de volgende principes.

Ten eerste, autonomie van het individu (i.t.t. de sociale constitutie ervan).

Ten tweede, een focus op 'negatieve' vrijheid: geen bemoeienis met het individu. Dit staat in contrast met 'positieve' vrijheid, om een visie op het goede leven te realiseren, op basis van benodigde waarden, deugden, en competenties. In het liberalisme wordt dat overgelaten aan het individu, vrij van staatsbemoeienis.

Dat heeft inderdaad bevrijdend gewerkt, met bijdragen aan monumentale prestaties zoals mensenrechten, rechtsstaat, eigendomsrechten, gelijkheid voor de wet, onschuld tot schuld bewezen is, onafhankelijke rechtsspraak, en allerlei vormen van emancipatie. Hoewel dat niet allemaal op het conto van het liberalisme geschreven kan worden.

Ten derde, de veronderstelling en het ideaal van rationaliteit als basis van menselijke handeling en overheidsbeleid.

Ten vierde, een reductie van de menselijke natuur tot de drijfveer van eigenbelang, desnoods ten koste van anderen. We horen hier een echo van de bijbelse gedachte van het inherente kwaad in de mens, sinds de zondeval. Andere menselijke trekken die de drang tot

eigenbelang kunnen inperken, gericht op relaties eerder dan het autonome zelf, zoals welwillendheid, zorg, een gevoel van gezamenlijkheid, vertrouwen, empathie, en een zekere mate van altruïsme, worden niet gezien als deel van de menselijke natuur.

Zij worden ook gezien als vaag, ongrijpbaar, niet in overeenstemming met rationele eisen van universaliteit, objectiviteit, strenge logica, en meetbaarheid. Al te veranderlijk en onderworpen aan emoties, individuele variatie en omstandigheden.

Markten

En dan zijn er markten. Hun wonder is, in theorie, dat zij middels eigenbelang maximale welvaart creëren. Zonder dat zou eigenbelang niet te pruimen zijn geweest. Maar in feite produceert marktwerking momenteel door concentratie van economische en politieke macht in multinationale bedrijven perverse effecten.

Deirdre McCloskeyⁱ beweert dat markten ‘bourgeois deugden’ heeft geproduceerd: de klassieke deugden van reflectie, moed, matiging, en rechtvaardigheid, en dat die ook nodig zijn om in markten te functioneren. Reflectie is nodig voor goede beslissingen, moed is nodig vanwege het risico van investeringen, en matiging en rechtvaardigheid zijn nodig om geen klanten te verliezen. Dat mag waar zijn in het ideaal, de utopie, van de oude economische theorie, en mag in feite in het verleden ook waar zijn geweest, maar in het huidige kapitalisme, gedomineerd door multinationals, is daar niet veel van te zien.

Milbank and Pabstⁱⁱ vatten het probleem samen als volgt. Terwijl waarden en deugden, als instrumenten voor positieve vrijheid, gezien worden als een kwestie voor individuen, buiten bereik van de overheid, is het potentieel voor kwaad, in excessief eigenbelang ten koste van anderen, een publieke zaak, omdat het de negatieve vrijheid bedreigt. Inperken van de uitwassen van eigenbelang wordt dan de enige morele taak van de overheid. Geen beroep kan worden gedaan op deugden want die liggen buiten het publieke debat, en zijn bovendien te vaag, variabel, verscheiden en verward om enige greep te bieden. Dan werkt alleen het opleggen van controle.

Dit idee gaat terug op het idee van Hobbes van de noodzaak van een ‘Leviathan’ ter beheersing van de ‘oorlog van allen tegen allen’.

Controle

En vervolgens, om rationeel en universeel te zijn, zonder te letten op individuele waarden, motieven, talenten, ethische vermogens, ervaring en omstandigheden, moet controle bureaucratisch, uniform en onpersoonlijk zijn, opgelegd door de staat (of in naam van de staatⁱⁱⁱ). Bijgevolg wordt gedrag in toenemende mate geregimenteerd en verstikt door een opeenstapeling van controle.^{iv}

Efficiëntie is objectief en meetbaar, als minimale geldelijke kosten, terwijl waarde, voor de beoordeling van kwaliteit, subjectief is en ongrijpbaar, omdat zij verder gaat dan alleen ruilwaarde, uitgedrukt in prijs. In de arena van rationeel beleid wint dan efficiëntie altijd. Als kwaliteit een rol moet spelen, dan moet het gevat worden in geobjectiveerde, meetbare, standaarden van vaardigheid, proces of uitkomst, en dat draagt bij tot de opeenstapeling van verstikkende controles.

Zoals geconstateerd door Milbank and Pabst, verklaren deze punten tezamen het raadselachtige fenomeen, in onze huidige samenleving, van een alliantie tussen marktideologie, die maximale negatieve vrijheid eist voor handelen uit eigenbelang, met gecentraliseerde, uniforme controle, onder regie van de staat, om bedreiging van negatieve vrijheid in te perken.

Socialistische idealen van een sterke staat kunnen aldus een alliantie aangaan met liberale idealen van negatieve vrijheid. Een vereiste hiervoor was alleen dat het socialisme haar oude idealen liet vallen, van sociale rechtvaardigheid die verder gaat dan alleen

wettelijke regelingen, bundeling van solidariteit, bescherming van zwakken, en de ‘verheffing’ van het volk met educatie en cultuur.

Dit resulteert niet alleen in een verminderd perspectief voor positieve vrijheid, voor het nastreven van het goede leven, maar, ironisch genoeg, ook in minder negatieve vrijheid, in steeds meer insnoering en regimentatie van gedrag. En zo bijt het liberalisme in zijn eigen staart.

Een politiek van deugden

Voor meer ruimte en aandacht voor positieve vrijheid is het nodig om naast nut ook rekening te houden met deugden. Maar is dat nog te rijmen met liberalisme? Het is interessant dat juist de liberale minister Schippers onlangs de behoefte aan waarden op de agenda zette. Maar hoe werkt dat, een omschakeling naar een politiek en een economie van waarden en deugden? Daar valt nog veel te bedenken en uit te leggen. Hier wordt aan gewerkt.^v De centrale uitdaging daar is om de publieke bevordering van deugden te verenigen met een vrije keuze van wat men ziet als het goede leven. Om die niet te beperken maar juist een basis ervoor te scheppen.^{vi} Dat behoudt nog de kern van het liberalisme, in een nieuwe synthese van negatieve en positieve vrijheid.

Deugden zijn nodig voor het goede leven. Maar wie bepaalt wat het goede leven is? Volgens godsdienst is dat God. Volgens Plato zijn het de filosofen. Volgens Aristoteles was het de gemeenschap (de ‘polis’, zoals het Athene van zijn tijd). Naar mijn mening helpen filosofen om na te denken maar zijn ze niet competent om te beslissen. Onderlinge overeenstemming over wat het goede leven is, de rangschikking van het goede, en de benodigde deugden, mag werkbaar zijn in kleine, relatief homogene gemeenschappen, zoals het Athene van Aristoteles, maar niet in de samenleving zoals we die nu hebben. En het opleggen van het goede leven schaft de vrijheid af. Hoe komen we dan weg uit het dilemma? Hoe kunnen we de essentie van liberale vrijheid bewaren terwijl we deugden toevoegen? Hier stel ik de volgende principes voor.

Ten eerste, waardeer en geef ruimte voor een diversiteit aan waarden. Dat is een basisprincipe van rechtvaardigheid en democratie.

Ten tweede moeten we af van tolerantie in de vorm van passieve onverschilligheid. Minister Schippers merkte dat ook op. We hebben een actieve vorm van tolerantie nodig: belangstelling voor andersdenkenden en de poging hen te begrijpen. Dat is zelfs een kwestie van eigenbelang. De hoogste vorm van vrijheid is vrijheid ook van eigen vooroordelen, en daarvoor heeft men oppositie van de ander nodig. Dat vergt debat over verschillende waardensystemen en culturen heen. Dat moet je wel kunnen, dat moet je leren. En niet bij voorbaat de eigen cultuur als superieur vastnagelen, zoals mevrouw Schippers deed.

Dat vergt, ten derde, niet alleen vrijheid van meningsuiting, maar ook het vermogen om ideeën uit te drukken en die van anderen te verstaan en te verwerken. Je hoeft het er niet mee eens te zijn maar je moet ze wel proberen te verstaan. Kritiek incasseren en democratisch verlies accepteren. Dat vergt empathie: het vermogen in de schoenen van de ander te gaan staan. Het vergt vertrouwen, ruimte aan de ander geven.

Dit vergt het accepteren van onzekerheid in relaties, en die zien als een kans en een belofte, met geloof in het potentieel tot het goede in de mens. Niet alles dicht timmeren in controle. Het vergt ook het nemen van verantwoordelijkheid, voor jezelf en voor anderen. Dat vertrouwen en geloof moet niet blind zijn. Je mag je eigen belangen verdedigen. Maar als een relatie teleur stelt moet je wel de ander het voordeel van de twijfel geven, de kans om uit te leggen wat er gaande is.

In feite heb ik hier niets nieuws gezegd. Het gaat om de klassieke deugden van reflectie en redelijkheid, moed, matiging, en rechtvaardigheid, en de Christelijke deugden van

geloof, hoop en liefde. We waren die uit het oog verloren, en we kunnen ze terug halen. Met meer aandacht en oefening ervoor in opvoeding en onderwijs.

ⁱ Deirdre McCloskey, 'Bourgeois virtue', Wiley online library, 2006.

ⁱⁱ John Milbank & Adrian Pabst, 'The politics of virtue', London: Rowman & Littlefield, 2016.

ⁱⁱⁱ Zoals in het geval van ziekenhuizen, met gedetailleerde protocollen voor werk, gedelegeerd aan verzekeringsmaatschappijen.

^{iv} Dat heeft me gebracht tot 'horizontale controle' als een lichtere vorm van controle, met meer ruimte voor vertrouwen. Ik besprak dit in een eerder stuk in het Friesch Dagblad (van 17 september 2016).

^v Zie o.a. de inzet van de Goldschmeding Foundation om te komen tot een vernieuwing van theorie en onderwijs van economie. Zie ook mijn boek 'How markets work and fail, and what to make of them', Edward Elgar 2014, 2015 (paperback), waarin ik pleit voor een overstap van nutsethiek naar waardenethiek.

^{vi} Voor verdere uitwerking, zie recente stukken op mijn blog <http://philosophyonthemove.blogspot.nl>